

BOGANMELDSELER

Leo Katz: Bad acts and guilty minds. Conundrums of the criminal law. XII + 343 s. The University of Chicago Press. Chicago and London 1987. ISBN 0-226-42591-6, ISBN 0-226-42592-4 (pbk.).

I. Straffrätten är en mera omfattande och invecklad samling påbud än de tio buden. Som strafflag skulle de tio buden vara uppenbart bristfälliga. Att skrida från de tio buden till ett meningsfullt straffrättsligt normsystem innebär att man lokaliserar och korrigerar ett antal brister. I detta arbete stöter man på straffrättens viktigaste evighetsfrågor, straffrättens bestående problem och gåtor (conundrums). Leo Katz, biträdande professor vid universitetet i Michigan, behandlar dessa gåtor på ett medryckande sätt i en undersökning, som inte enbart är avsedd för fackfolk.

Det är egentligen fel att beteckna boken som forskning, åtminstone om man med detta avser straffrättsdogmatisk forskning – vilket det kanske då närmast skulle vara fråga om – eftersom Katz behandlingsätt så klart avviker från den sedvanliga straffrättsliga stilen. Det är snarare fråga om en utflykt eller ett slags dykning, ett straffrättsligt äventyr med sitt eget rika persongalleri, men med en intrig och en grundstruktur som bygger på brottsbegreppet och straffrättens allmänna läror. Straffrättens grundläggande problem projiceras mot olika bakgrunder, och till sådana bakgrunder har författaren framförallt valt den moderna språkfilosofin och psykologin. Det oaktat är hans text onekligen intressant även ur straffrättsdogmatiskt perspektiv.

Det är svårt att försöka gissa varför författaren sist och slutligen har valt att närma sig ämnet på ett sätt som till den grad avviker från det brukliga. Närmast till hands ligger kanske en förklaring som bygger på den allmänna observationen att Katz tycks tro att det »normala« bäst kan förstås genom att man studerar det »absurda«, fall och situationer som rör sig på gränsen till det fantastiska. Därigenom kan man frigöra sig från standardiserade vardagsuppfattningar och pröva olika de facto tänkbara lösningsmodeller.

II. Straffrättens normer skiljer sig från de tio buden genom att straffrättens normer inte är absoluta: man bör tillåta undantag från dem. I första kapitlet granskas vissa typer av de situationer i vilka man tvingas medge undantag. Författaren koncentrerar sig huvudsakligen på tillämpningen av den sk. necessity-defensegrunden i vissa verkliga eller tänkbara extrema situationer. Katz testar, i likhet med moralfilosoferna, sina intuitioner med hjälp av extrema exempel och kräver bl.a. att läsaren flere gånger lever sig in i de valmöjligheter som står skeppsbrutna till buds då de utsatts för oceanens villkor.

Katz ger en intressant illustration av varför det är så svårt att tillämpa undantagsregler: det blir alltid en fråga om att tolka lagstiftarens avsikter, vilket på sätt och vis förutsätter att man intar lagstiftarpositionen. Människan kan råka i så svåra situationer i sitt liv, att man inte ens kan hänvisa henne ett korrekt handlingssätt. Det är exempelvis inte klart på vilka grunder man borde avgöra hur man lättar på en livsbåts last. Skall man först kasta en besättningsman eller en passagerare överbord, en ogift eller gift person? Skall man låta lotten avgöra? Skall en persons förmögenhet beaktas? Borde man hålla en omröstning? Skall en kommitté tillsättas att avgöra ärendet?

Rättsordningen har inte till alla delar tagit klar ställning till situationer av denna typ. Förbud och påbud kan vara absoluta till sin yttre utformning av den orsaken att straffrättens regleringsfunktion skulle äventyras om medborgarna alltid kunde bryta emot lagen i fall de ansåg

sitt intresse kräva detta. Under vissa omständigheter förefaller det ändå relativt klart att ett straffstadgande inte kan äga tillämpning. Undantagsreglerna är nödvändiga, men det är svårt att precisera deras innehåll, framförallt på grund av att uppgiften kräver att man intar lagstiftarrollen. De »svåra fallen« belyser de problem som är förknippade med tillämpningen av undantagsstadganden: »Hard cases reveal the shortcomings of superficially appealing rules«. Kapitlet avslutas med en jämförelse av den rättfärdigande necessity-grunden och den ursäktande duress-grunden. Granskningen bygger på observationen, att människan kan fås att göra något önskat även på många andra sätt än genom tvång. Den psykologiska forskning som Katz refererar erbjuder även delvis skrämmande exempel på detta.

III. I det andra kapitlet granskar författaren främst problem i anslutning till bestämningen av den yttre rättsstridiga handlingen (*actus reus*). I samband med definitionen av gärningsbegreppet visar han, bl.a. med hänvisning till en afrikansk lag mot häxkonst, att man ibland genom tolkning måste kunna uppnå det resultat som avsetts med kriminaliseringen, även om detta strider mot lagens ordalydelse. När man framför definitioner på begrepp använder man nämligen ofta begreppen referentiellt. Å andra sidan har de företeelser som definieras ofta i själva verket inte sådana egenskaper som är gemensamma för dem alla, utan dessa förhåller sig till varandra endast som »familjelikheter«. Detta kan delvis förklara lagstiftarens svårigheter i att på ett exakt sätt beskriva de, och enbart de gärningar, som avses vara förbjudna. Man kan överhuvudtaget tala om ekvivalens endast i relation till något kriterium för ekvivalensen. Det är inte endast gärningens ekvivalens som kan bereda problem, ibland kan problem även uppstå i relation till gärningspersonens ekvivalens. I möjliga och även omöjliga exempel har gärningspersonen varit sömngångare eller befunnit sig i trans, hypnos eller haft ett epileptiskt anfall. Har brottslingen därvid verkligen varit samma person som han normalt är?

I detta kapitel behandlar Katz även den svåra frågan om hur underlåtenhet kan jämnställas med handling. Även om man i någon mening kan ge ordet underlåtenhet en sådan tolkning, att man genom denna förorsakar någonting, kan man fråga sig varför det kan vara skillnad mellan »letting someone die« och »killing someone«? Som ett exempel tar Katz upp fallet Kitty Genovese, ett fall som i tiden väckte livlig diskussion, där tiotals människor från sina fönster följde med Kittys uppskakande öde utan att blanda sig i händelserna. Katz söker grupp-psykologiska skäl till publikens agerande.

Hur är det om FBI:s agenter uppträder som arabshejker och genom enträget övertalande får en motsträvig kongressledamot att ta emot en bunt sedlar? Straffas inte ledamoten snarare för att han gett vika för övertalningen, för sin svaghet eller sina böjelser än för sin gärning? Borde människor straffas för att de gör sig skyldiga till brott i en medvetet planlagt situation, en situation i vilken de knappast annars någonsin skulle råka i? Katz ståndpunkt är förnuftigt reserverad.

I följande avsnitt går författaren över till gärningspersonens skuld, till frågan om mens rea. När är en handling uppsåtlig? Katz granskar frågor i anslutning till uppsåt ur språkfilosofiska utgångspunkter och jämnställer uppsåt med intentionalitet. Det intressantaste därvid torde vara tillämpningen av John Searles distinktion mellan prior intention/intention in action på vissa situationer där den handling som ledde till följden »på något sätt«, men inte på rätt sätt, var »intentional«. Ifråga om vållande (negligence) är ett av hans teman att påvisa hur sviktande och manipulerbara riskkalkyler är i vardagslivet. Därmed ter sig den i Förenta Staterna antagna doktrinära ståndpunkten, att ett oförnuftigt risktagande utgör en förutsättning för vållande, problematisk.

IV. I det fjärde avsnittet utreder författaren frågor i anslutning till den traditionella anglosaxiska kausalitetsläran på ett enligt min åsikt mycket förtjänstfullt sätt. Dessa frågor är av betydelse även för den nordiska kausalitetsläran. Innebär det, att något är orsak till ett fenomen, något utöver det att det är fråga om en nödvändig förutsättning för fenomenet? Intuitivt tycks så vara fallet, men vad kan man därutöver behöva? Frågan är som bekant mycket svår att utreda. Katz försöker visa varför den distinktion mellan cause-in-fact och proximate cause som föreslagits inom common law rätten konsekvent genomförd leder till principiell omöjlighet. Samma gäller andra liknande försök till distinktioner. Detta medför även vissa praktiska konsekvenser, till exempel att det kan vara rättare att kriminalisera ett förfarande utan hänsyn till dess följder i sådana fall då man annars skulle stöta på hopplösa kausalitetsproblem.

Han utreder även i viss mån den traditionella, och traditionellt besvärliga, sine qua non-kausalitetsuppfattningen (but for-provet). Enligt honom är kausalitetsförhållandet och but for-provet inte en och samma sak: kausalitetsförhållandet är transitivt, vilket but for-provet däremot inte är. Katz påvisar att många av de problem som belastar den traditionella kausalitetsuppfattningen beror på att man kan konstruera s.k. möjliga världar på flera sätt. På motsvarande sätt kan man alltid framföra flere kontrafaktuelle påståenden angående händelseförlopp. De kontrafaktuelle påståendena visar sig igen på många sätt problematiska. Dessa problem belyser Katz på ett framstående sätt. Detta är för övrigt ett av de avsnitt i verket, där de förefaller som om den moderna filosofin skulle ha levererat straffrättsforskningen användbara redskap.

Genom att hänvisa till den psykologiska attributionsteorin gör författaren vissa drag i kausalitetens betydelse i allmänhet och »påföljdsansvaret« i synnerhet lättare att förstå. Slumpmässiga omständigheter, som t.ex. exceptionella naturhändelser, står i en helt annan ställning än t.ex. uppsåtliga mänskliga handlingar som orsaker till skada. När man värderar betydelsen av en förlust fäster man t.o.m. stor uppmärksamhet vid vad som kan anses som orsak till förlusten. En helt annan fråga, som Katz knappast alls behandlar, är sedan hur man kan gå vidare från dylika psykologiska iakttagelser till frågor som rör de allmänna grunderna och teknikerna för kriminalisering.

V. Delaktighet och konspiration behandlas i ett eget avsnitt. Varför behöver man i sista hand en egen ansvarsform för delaktighet? Katz har funnit en mycket intressant förklaring: det beror på den av ekonomiska teorier uppmärksammade principen om minskade avkastning. Principen leder till att de delaktigas ansvar skulle bli alltför lindrigt om var och en enbart ansvarade för sin egen andel.

Konspiration (conspiracy) är en ansvarsgrund som framförallt förekommer i USA:s straffrätt. Behovet av att kriminalisera konspirationer bygger i sista hand på att grupper ofta äger en avsevärt större prestationsförmåga än de individer som tillhör gruppen. Det är dock särskilt svårt att formulera tillfredsställande kriterier för delaktighet i konspiration, vilket beror på att människor ofta koordinerar sin verksamhet i enlighet med varandras strävanden och önskemål utan att det överhuvudtaget skulle existera en överenskommelse om samarbete. Likriktad verksamhet kan även bero helt och hållet av tillfälligheter. Som exempel på en konspirationsträttegång tar författaren bl.a. upp ett fall av medborgarolydnad i anslutning till rörelsen mot kriget i Vietnam i slutet av 60-talet, där en av de åtalade var den berömda pedagogpsykologen dr. Benjamin Spock.

I det sista egentliga kapitlet behandlar Katz försökshandlingars straffbarhet, särskilt mot

bakgrunden av ett rättsfall. Det är fråga om ett delvis fiktivt exempel som gäller ett försök att föra ut ett värdefullt konstverk ur landet utan tillstånd. Det visar sig att konstverket i själva verket är en närmast värdelös förfalskning, samt att den tidigare ägaren, som varit medveten om detta, redan har utverkat ett exporttillstånd. Borde ifrågavarande person, Mr. Omeira, straffas för försök att föra ett värdefullt konstverk ur landet utan tillstånd? Tre domares omfattande ställningstaganden till frågan presenteras. I slutet av detta kanske mindre rediga avsnitt avslöjas den verkliga förfalskningsberättelse som låg som grund för det fiktiva exemplet: berättelsen om den holländska mästeförfalskaren Han van Meegeren.

VI. Katz sätt att behandla dessa i och för sig bekanta teman är i positiv mening ovanligt inom den straffrättsliga juridiken. Han tar fasta på straffrättens filosofiska evighetsproblem på ett sätt som till en början för tanken till Don Quijotes från la Mancha kamp mot väderkvarnarna. Han lyckas dock enligt min åsikt påvisa att kampen både är relevant, och samtidigt ger åtminstone en viss utdelning, om inte annat så för den teoretiska självförståelsen. Han uppger sig sträva till, att då när han inte kommer med någon egentlig ny kunskap, borde läsaren åtminstone ha roligt.

Författaren kombinerar ett levande sinne och fantasi med omfattande litterär beläshet (filosofi, psykologi, ekonomi, litteratur, historia, ...). Ser man på Katz text ur en nordisk läsaers synvinkel, ökas tyngden av att författaren även i viss mån är bekant med den kontinentala straffrättslitteraturen. Detta kommer speciellt fram i avsnittet som behandlar kausaliteten, utan vidare ett av de intressantaste avsnitten i verket. En av de lärdomar Katz synes ge oss är att straffrätten i grunden även är filosofi, vilket ibland tycks glömmas bort. Därför går straffrättens grundfrågor, precis som filosofin, tillbaka på några grundläggande tankar.

I sin bok analyserar Katz straffrätten med filosofins redskap. Men straffrättens och filosofins förhållande är ändå inte så ensidigt, straffrätten erbjuder även filosofin en möjlighet att förverkliga och pröva sina idéer. Å andra sidan tvingar naturligtvis viktiga rättvisehänsyn till särdeles omsorgsfull och välövervägd användning av begreppen uttryckligen inom straffrätten.

Två filosofiska tankar av central betydelse som Katz använder sig av i sin bok är en filosofisk behandling av begreppet »intentionalitet« samt tanken på »möjliga världar«. Ifråga om det förstnämnda är det väsentligaste att märka att intentionens föremål, referensen, inte fritt kan ersättas. Gärningens intentionalitet är beroende av gärningsmannens föreställningar, framförallt av sådana föreställningar som bildar bakgrunden till hans föreställningar. Eftersom föreställningar kan vara av olika styrka blir en gärnings intentionalitet även i viss mening graderad: en gärning kan påminna om en intentionell handlings prototyp i större eller mindre grad. Nödvändigheten av en villfarelselära i alla straffrättsliga system är ett viktigt bevis på att gärningsmannens intention har straffrättslig betydelse.

De möjliga världarna är igen hjälpmedel då man utreder kontrafaktuella påståendes verklighetsanknytning, varför de behövs då man utreder kausalförhållanden. Underlåtenhetsproblematiken hör likaså ihop med kontrafaktuella antaganden.

Det uppstår ändå en intressant helhet av det förhållandevis ringa antalet grundidéer. Detta torde man kunna förklara med att till synes väldigt olika problem via sin filosofiska bakgrund har anknytning till varandra. När det gäller straffrättens allmänna läror betonar man ju också ofta att allting påverkar allting. Detta har man stött på till exempel i förberedningen av den finska straffrättsreformen: det har visat sig att man stöter på svåra frågor när det gäller att defi-

niera de allmänna lärornas grundbegrepp uttryckligen på grund av det invecklade nät som begreppens inbördes samband bildar. Med Katz ord: »The law is often called a seamless web because everything here seems connected with everything else. What is remarkable is how few the threads are that compose the web.«

Kimmo Nuotio

Helsingfors Universitet

L. F. Biering-Sørensen og V. E. Gyde: Militær straffe- og retsplejelovgivning, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København 1988.

Praktiskt taget alla länder med försvarsmakt har i någon form särskilda straffbestämmelser och en speciell processordning för de väpnade styrkorna. Huvudskalet är uppenbart: man vill försäkra sig om att den militära disciplinen upprätthålls och att överträdelser kan beivras tillräckligt snabbt och effektivt.

På senare tid kan det dessutom till en del sägas ha blivit en folkrättslig förpliktelse för en stat att ett sådant särskilt system finns införlivat med dess rättsordning. Sålunda förutsätts det i det första av 1977 års tilläggsprotokoll till de sk Genèvekonventionerna att en kombattant – dvs en person som är berättigad att delta i fientligheter med vapenmakt – skall vara underkastad ett internt disciplinärt system. Detta skall säkerställa att folkrättens regler i krig iakttas, men i övrigt är det varje stats ensak hur den vill utforma sitt system i den mån annat inte föräns av medlemskap i en militärallians eller motsvarande.

Danmark har både en särskild militär straffelov och en särskild militär retsplejelov, båda från år 1973. I sina grunddrag är systemet likartat det som tillämpades i Sverige fram till den 1 juni 1987, då militära rättgångslagen och lagen om disciplintraff för krigsmän ersattes av ett utomstraffrättsligt disciplinsystem för fredstida förhållanden samt brottsbalkens bestämmelser om militära brott reserverades för krigsförhållanden.

Biering-Sørensens och Gydes kommentar till den danska militära straffeloven och retsplejeloven är avsedd för praktiskt bruk och torde rikta sig till bl a bestraffningsberättigade militära chefer. Den innehåller bl a av detta skäl en tämligen utförlig genomgång av den borgerliga straffelovens allmänna del, vilken enligt den militära straffelovens inledande paragraf gäller även inom den lagens tillämpningsområde. Därefter följer kommentarer till de övriga allmänna bestämmelserna i lagen samt till dess särskilda del, som är indelad i olika avsnitt: åsidosättande av militära plikter, förbrytelser mot plikter som underordnad (bl a »ulydighet« och »respektstridighet«), förbrytelser mot plikter som överordnad (»forskelsbehandling« och »missbruk af stilling«), olovlig utevaro, missbruk av militär ställning gentemot utomstående och åsidosättande av särskilda militära skyldigheter (t ex vagtforseelser). Efter kommentaren till den militära retsplejeloven följer en bilaga, där ett antal administrativa författningar av betydelse för regelverkets tillämpning återges.

Kommentaren till de olika paragraferna, som är föredömligt koncis och lättfattlig, innefattar också en redogörelse för rättspraxis. Något som ter sig påfallande för en svensk läsare är att de påföljder som döms ut i Danmark på förevarande område genomgående synes väsentligt mildare än i Sverige. I synnerhet gäller detta underlåtenhet att inställa sig till värnpliktstjänst-

göring, då tydligen straffet i regel stannar vid böter. Kanske är det så att den strängare påföljdspraxis som tillämpas i Sverige och som brukar motiveras med hänvisning till allmänpreventionen inte är så axiomatisk självklar som vi ibland föreställer oss?

Med hänsyn till rättsområdets speciella karaktär är det naturligt att de tillämpningsfrågor som aktualiseras beträffande de olika brotten inte har samma omedelbara intresse för andra nordiska länder som när det t ex gäller förmögenhetsbrotten. Jag skall emellertid beröra ett par frågor rörande regleringens räckvidd som kan anses vara av visst gemensamt nordiskt intresse.

I den svenska debatten har av olika skäl rättsliga frågor med anknytning till ockupationsförhållanden tilldragit sig ett betydande intresse under senare år. När det gäller tillämpligheten av de militära straffbestämmelserna i brottsbalken är rättsläget klart. Om riket skulle komma att vara helt eller delvis ockuperat av främmande makt utan att militärt motstånd förekommer, skall vad som i dessa bestämmelser sägs om rikets försvar tillämpas på motståndsverksamheten och vad som sägs om fienden tillämpas på ockupationsmakten (22 kap 10 § brottsbalken). Det innebär bl a att en medlem av den organiserade motståndsrörelsen vid straffansvar är skyldig att lyda order och att exempelvis sabotageoperationer från motståndsrörelsens sida inte kan beivras av svenska domstolar eller motverkas av svensk polis. Det skulle vara intressant att veta om det danska synsättet är likartat, men härom synes varken lagen eller kommentaren lämna någon upplysning.

I enlighet med vad som inledningsvis antyddes är det en folkrättslig förpliktelse att allvarliga folkrättsbrott under krig är kriminaliserade. De nordiska länderna har tillträtt ungefärligen samma folkrättsliga konventioner och har sålunda ett gemensamt intresse av hur kriminaliseringen utformas. I Danmark har detta skett genom 25 § militära straffeloven, som föreskriver straff för den som missbrukar kännetecken (t ex Röda korstecknet) eller brukar krigsredskap eller tillvägagångssätt som strider mot en av Danmark tillträd d mellanfolklig överenskommelse eller mot allmänna folkrättsliga regler.

Som denna bestämmelse är avfattad synes den ge upphov till en del olika tolkningsproblem. Enligt folkrätten är det bara *svårare* överträdelser (»grave breaches«) som behöver vara kriminaliserade. Den danska straffbestämmelsen förefaller emellertid inom det område som täcks av dess rekvisit gälla *alla* överträdelser av folkrättens regler, även sådana som snarast har ordningskaraktär. Å andra sidan synes en del förfaranden som enligt de folkrättsliga konventionerna skall betraktas som »grave breaches« endast med svårighet pressas in under straffbudets rekvisit. Men sannolikt finns det utrymme för att i dessa hänseenden tolka paragrafen på ett förnuftigt sätt.

Enligt sina ordalag kriminaliserar paragrafen bl a överträdelser av sådan konventioner som Danmark har tillträtt. Meningen måste emellertid antas vara att detta gäller endast under förutsättning att även motparten tillträtt den ifrågavarande konventionen eller åtminstone under konflikten förklarar att den ämnar tillämpa konventionens regler. Frågan har praktisk betydelse framför allt när det gäller det synnerliga omfattande första tilläggsprotokollet til Genèvekonventionerna, eftersom protokollet tyvärr hittills har tillträtts av ganska få stater (däribland Danmark och Sverige) men inte exempelvis av supermakterna. Det torde därför vara en sanning med modifikation när det i kommentaren sägs att protokollet omfattas av straffbestämmelsern. Det är dock att märka att åtskilliga av konventionens regler får anses ingå i den allmänna folkrätten.

Det får numera anses vara en allmän folkrättslig princip att överordnade har ett ansvar för underordnades folkrättsbrott, om de inte gjort vad som skäligen kunnat begäras för att förhindra överträdelse. Principen tillämpades redan i krigsförbrytarrättegångarna efter andra världskriget bl a i det bekanta Yamashitafallet, då den japanske överbefälhavaren general Yamashita dömdes till döden för krigsförbrytelser som de japanska styrkorna hade gjort sig skyldiga till på Filippinerna, där Yamashita själv inte var på platsen. I första tilläggsprotokollet har denna princip kommit till klart uttryck. Det är emellertid tveksamt om principen har täckning i den danska bestämmelsen om folkrättsbrott; vissa andra bestämmelser i den militära straffeloven kan lästa e contrario närmast ge anledning till motsatt slutsats.

Att Biering-Sørensens och Gydes kommentar inte tar upp tolkningsfrågor av detta slag är fullt begripligt med hänsyn till verkets syfte. Boken måste antas bli till stor nytta för militära chefer, auditörer, domstolar och andra som har anledning att ta befattning med den danska militära straffrättskipningen, och den kan också läsas med behållning av de jurister i andra nordiska länder som intresserar sig för hithörande frågor.

Johan Munck
Högsta domstolen
Stockholm

Tvang til seksualitet. En undersøkelse av seksuelle overgrep mot barn. Av: Marianne Sætre, Harriet Holter och Ellen Jebsen. Oslo: Cappelen, 1986.

Inledning:

Boken handlar om en undersökning gjord 1985 i Norge om hur många personer som i sin barndom utsätts för sexuella övergrepp. Vem som är kränkaren och vem blir kränkt. Hur reagerar offren för sexuella övergrepp och vilken följd har övergreppen på lång sikt? Undersökningen gjordes i två etapper i mars och i maj 1985. I mars var urvalet 1096 personer, men i maj 1039 personer, över 15 år. Svarsprocenten var relativt låg, eller 48%, 13% av de som inte svarade ville inte delta från början men 39% lämnade inte in frågeformulären som skulle skickas in per post både av ekonomiska skäl och för att försäkra respondenternas anonymitet maximalt. Författarna diskuterar också hur man lättast kan få information genom undersökningar om ett så ömtåligt ämne som sexuella övergrepp mot barn, samt hur man på ett acceptabelt sätt kan behandla det. I samband med detta diskuteras etik samt metodologi både i denna undersökning samt andra undersökningar gjorda om samma ämne.

Detta är den första och den enda landsomfattande survey undersökningen om frekvensen av sexuella övergrepp mot barn i Norge, samt i alla de andra nordiska länderna utan Sverige där det gjordes en landsomfattande undersökning 1983. Där var urvalet 1015 personer i åldern 18-70 år och svarprocenten var 93%. Frågeformulären blev inhämtad i respondenternas hem.

Anledningen till att författarna till boken valde en kvantitativ undersökning, där offrens egna tolkning bättre kommer fram, grundar sig enligt dem på olika punkter. Till exempel fanns det inga studier om omfånget av sexuella övergrepp mot barn i Norge, vid den tidpunkt då de skulle påbörja sin studie. Att jämföra omfånget i Norge med andra länder som har liknande samhällsstruktur är enligt författarna en viktig punkt. De menar också att det är till en fördel för samhällsforskningen att få fram en kombination av statistiskt och meningstolkande material.

Samtidigt kan surveydata fungera som underlag för kvalitativa metoder eftersom man ofta hänvisar till såkallade »typiska« tillfällen i dessa undersökningar. Men man kan enbart få kunskap om »typiska« tillfällen genom statistiska undersökningar.

I undersökningen har forskarna vänt sig till offerna för sexuella övergrepp eftersom offerna är sannolikt mer motiverade för rapportering av övergrepp än kränkarna, främst på grund av att kränkarna har begått en kriminell handling.

Innehåll:

Undersökningsfenomenet är sexuella övergrepp mot barn i alla sammanhang, t. ex. skolor, sjukhus, barnstugor, i närmiljöet o.s.v. Det finns två huvudperspektiv på övergreppen enligt författarna, den ena handlar om barnens situation i samhället, den andra om det sexuella inslaget i övergreppen som ett uttryck för spänningsfältet i kommunikation mellan könen.

För att kunna jämföra den norska undersökningen med den svenska har man använt en frågelista som i stort är likadan som den svenska. Förändringar blev enbart gjorda med hänsyn till definition på problemområdet och filtrering av målgruppen. Dessutom blev frågeformulären förlängda med en del frågor om kränkaren, och om ofrets reaktion på övergreppen samt till vem offret sökte för hjälp.

Författarna har löst definitionsproblemet genom att kombinera subjektiva och objektiva kriterier. Detta har de gjort med en välutarbetad frågelista som både bildar en struktur genom orden som används och det som sägs om sexuella övergrepp, samt ger respondenterna frihet att definiera själva vad de tolkar som sexuella övergrepp mot dem i deras barndom.

Resultaten angående spridningen av sexuella övergrepp mot barn är olika. I Norge svarade 16% att de hade blivit sexuellt utnyttjade före 18 års åldern, men i Sverige 6% av de tillfrågade. Ett annat resultat som väcker uppmärksamhet är data som visar en överrepresentation av offer som växer upp i en familj med dålig ekonomi och en underrepresentation av offer som lever i en familj med bra ekonomi. Detta väcker uppmärksamhet eftersom den nyare forskningen i USA visar att man inte har kunnat hitta något liniärt samband mellan sexuella övergrepp mot barn och den sociala grupp offrets familj tillhör. För exempel hittade Russel i sin undersökning i San Francisco 1986 inget samband mellan sexuella övergrepp och faderns utbildning eller arbete. I Peters undersökning i Los Angeles 1984 hittades inget samband mellan sexuella övergrepp och föräldrarnas utbildning eller den socialgrupp de tillhörde. I Finkelhors survey undersökning i Boston 1984 var inte disproportionellt samband mellan inkomst och barn som offer för sexuella övergrepp (A sourcebook on child sexual abuse. D. Finkelhor and associates 1987).

Det norska materialet visade också en annan märkbar skillnad jämfört med andra undersökningar, nämligen ett det inte finns så stor skillnad mellan könen som man trott när det gäller utsatthet för sexuella övergrepp. »Forskningsmyten« har varit den att förhållandet mellan könen är 1 pojke mot 3 flickor som offer för sexuellt utnyttjande. De ovannämnda jämförelserna samt flera andra intressanta resultat i undersökningen ger upphov till funderingar om hur man tolkar data.

Resultatet i undersökningen ser ändå ut på det viset att man anser att kön är en viss riskfaktor eftersom flera flickor blir utsatta och kränkaren är i över 80% av tillfällena en man. Flickorna är också yngre än pojkarna och utsätts av äldre kränkare. De manliga kränkarna är oftast över 30 år medan de kvinnliga oftast är mycket unga. Offren utsätts för ungefär samma

typ övergrepp och kränkarna använder oftast manipulations- och maktmedel men inte fysiskt våld. Flickorna har oftare en nära relation till kränkaren än pojkarna och i undersökningen kom fram att drygt 20% av övergreppen kan definieras som incest. På grund av detta anser författarna att man inte kan betrakta sexuella övergrepp mot barn som ett resultat av familjedynamik även om det kan vara ett riktigt perspektiv i enskilda incest-tillfällen. Angående myten att kränkarna oftast är »fula gubbar ute på gatan« så styrker denna undersökning motsatsen till denna myt eftersom resultatet i den är att förutom incest-tillfällen är hela 45% av kränkarna någon som offren känner till. Detta samt många andra intressanta data diskuteras i kapitlet om vad offren har varit utsatta för.

I diskussion om reaktioner på övergreppen överväger man frågan om könsskillnad i den emotionella upplevelsen av övergrepp. Där framkom skillnad i den kvalitativa upplevelsen hos offren på grund av kränkarens kön, på det viset att om kränkaren var en kvinna, så ser flera av offren, som i de flesta av dessa fall är manliga, på övergreppet som en positiv erfaring. Författarna anser att pojkarna håller övergreppserfarenheterna mera för sig själva, både p.g.a. skamkänslor samt intresse för övergreppen vid den tidpunkt då de inträffade. Författarna diskuterar också varför data i denna undersökning visar att fler pojkar är offer än i andra tidigare gjorda undersökningar. De menar att ökad rapporterings-villighet hos pojkar i första hand bygger på hur frågorna i frågelistan formulerades.

Undersökningsmaterialet visar att personer som tidigare har varit utsatta för sexuella övergrepp i större grad blir plågade av psykiska problem än de icke utsatta personerna. Detta menar författarna är tillräckligt bra anledning för att göra longitudinella undersökningar eftersom man enbart får information om efterverkningar av sexuella övergrepp från sådana undersökningar.

Enligt författarna har forskningslitteraturen om sexuella övergrepp mot barn behandlat incest på ett annat sätt än andra typer av sexuella övergrepp, tills nu på senare tid. Nu har man alltså börjat se på sexuella övergrepp mot barn som ett fenomen. Kvinnorörelsen samt kvinnoforskningen har kanske påverkat att man nu lägger mer vikt vid vad handlingarna innebär för barnet oavsett om det är familjmedlem som utövar utnyttjandet eller inte. Kvinnosynsättet kritiserar också den familjssystemteoretiska förklaringsmodellen på det viset att man genom den reducerar ett allmängiltigt samhällligt problem, nämligen undertryckning av de svagare ställda, till ett familjepatologiskt problem och ramarna blir därför för snäva. Författarna menar att med det nya perspektivet på sexuella övergrepp mot barn som en maktrelation mellan offer och övergripare och med den preciseringen att familjssystemteorin är en terapeutiskt modell mer än en förklaringsmodell, har kränkarna blivit mer intressanta i försöken att förklara sexuella övergrepp, inte som patologiska tillfällen utan som samhällsfenomen.

Sexuella övergrepp mot barn är inte enbart knutit till kvinnoforskningen i den likheten att där finns offer-övergripare utan också i försöken på att få fram helhetliga förklaringar och sammanfattande analyser av sexualitet. Författarna menar att man där måste välja mellan att förstå sexuella övergrepp mot barn antingen som en del av könsmissig våld eller av generationsmässig våld. Eftersom sexuella övergrepp mot barn har två samhällsmässiga spänningsfält, å ena sidan mellan könen och å andra mellan vuxna och barn. Författarna ställer frågan, om det är denna tvetydighet som gör att sexuella övergrepp mot barn är speciellt provocerande, ångestväckande och svåra att bearbeta.

Slutord:

Det var først nu på åttitallet att professionella inom Norden började undersöka och skriva om sexuella övergrep mot barn. I andra länder som till exempel USA och Britannien började intrycket bli mer allmänt bland professionella på sjuttitallet. I dessa två decennier har den litterära utvecklingen varit stor allt ifrån dokumentär litteratur skriven i jagform till kliniska kunskapsböcker skrivna av professionella som kommer i kontakt med vederbörande och nu de sista åren böcker och artiklar där forskare behandlar egna forskningsresultat eller resultat från andras studier. Med boken »Tvang till seksualitet« har vi i Norden kommit in på forskningsfältet och jag anser att den kommer att påverka forskning på sexuella övergrep mot barn i en positiv riktning både när det gäller jämförelsestudier i de andra nordiska länderna samt de framtida longitudinella studier på fenomenets olika delkomponenter.

Jag tror också att boken kommer att påverka diskussionen bland professionella i den riktningen att man ser på sexuella övergrep mot barn utifrån helheten.

Hrefna Ólafsdóttir, kurator

Landspítalinn

Reykjavík

Gill Stewart og Norman Tutt: Children in Custody. Gower Publishing Group, Avebury, 1987. ISBN 0-566-05075-7.

Rettsystem og rettssikkerhet for barn og ungdom er i søkelyset på De britiske øyer. Nylig (NTFK, mars 1988) omtalte jeg Allison Morris og Henri Giller: *Understanding Juvenile Justice* (London 1987) som i sin bok kritisk gjennomgikk rettsystemet i England og Wales. Den boken som jeg tar for meg her, er resultatet av det arbeid som en forskergruppe under ledelse av professor Norman Tutt utførte juni 1983-juni 1986. Medforfatter er Gill Stewart som var sekretær og forskerassistent.

Forskergruppens formål var å kartlegge hvor mange barn som ble frihetsberøvet under de fire forskjellige rettssystemer i England og Wales, Skottland, Nord-Irland og republikken Irland. Boken gjør rede for hvor mange barn som på en bestemt dato var under en eller annen form for forvaring (custody). Det dreier seg om plassering i fengsel, men også om anstaltplasing under annen lokal administrasjon og innenfor helsevesenet (sykehus for psykiatriske pasienter og andre handicappede).

Sentralt i dette prosjektet står en telling av antall barn i forvaring pr. 12. september 1984. Hva menes så med begrepene »barn« og »forvaring«? Forfatterne gir en grei definisjon, som jeg oversetter slik: Et barn i forvaring er en person mellom syv og 16 år (ikke fylt 17) som uansett formål og midler, for kortere eller lengre tid er fratrukket friheten eller som har fått den sterkt begrenset uten fri adgang til å forlate stedet. Et spørreskjema ble sendt til kriminalomsorg og andre etater, og forskerne fant på grunnlag av svarene at minst 1 688 barn under 17 år var plassert i fengsler og barneverninstitusjoner (secure child-care establishments) innenfor de fire jurisdiksjoner på De britiske øyer 12.9.1984. Fengslene var flinkest til å svare (nesten 100%), fulgt av barneverninstitusjonene med 94%. Forskerne antar at det reelle tall var ca. 2 000 barn i forvaring. Av de 1 688 barn som man fikk opplysninger om, var 80% i fengselsforvaring (med få unntak detention centres og andre anstalter for ungdom under 17 år) – resten var under »secure child care«. Av samtlige barn var bare 5% piker.

I en kort omtale får dette være nok tall. Vel så interessant er kvalitative bedømmelser. Etter som mange barn er i fengselsliknende anstalter, er det viktig å vite noe om regimer og rutiner. Allerede i 1963, da jeg studerte reaksjonssystemet overfor unge lovbyrtere i England, var jeg forbauset over prøysserdisiplinen i detention centres, der tempo, orden, renslighet, pinlig nøyaktighet, høflighet og lydighet var hovedkravene. Tidsskriftet *New Statesman* karakteriserte da også systemet som innarbeiding av den Victorianske søndagsskoles sosiale normer ved hjelp av tidligere underoffiserer som var gått over i fengselstjenesten.

Professor Tutt fant mye av den samme stilen nå – jeg siterer fra en artikkel om »New Hall – old way« som han gjengir utdrag av i boken:

»En time pr. dag er avsatt til formell eksersis hvor elevene lærer å marsjere under kommando.

Verksbetjenten i vevstuen betegnet jobben ved vevstolen som meget hardt arbeid, faktisk mye tøffere enn eksersis, og hans tørre kommentar gikk ut på at ettersom det ikke lenger var tillatt å henge eller piske kriminelle, lot de ham drive vevstuen.

Den følelsen jeg satt igjen med etter samtalen med de ansatte var menn i forvirring. For kort tid siden var de oppmuntret til å være »sosialarbeidere« med omsorgsoppgaver. Nå forventes det at de marsjerer unge menn frem og tilbake på håndballbanen. En betjent, tidligere soldat i et fallskjermregiment, utbrøt: »Drill i armeen har et formål – å flytte et stort antall menn fra A til B på kortest mulig tid. Hvilken hensikt har det å marsjere frem og tilbake i åtte uker? Vi påfører dem ikke mye skade, men tilfører dem heller ikke mye av verdi.«

Dette løsevevne eksemplet yter ikke kriminalomsorgen full rettferdighet, men antyder et inkomsekvent og uryddig system overfor barn. Situasjonen er heller ikke tilfredsstillende innenfor barnevern og helsevesen. Barn med atferdsforstyrrelser og emosjonelle problemer er vanskelige klienter. Overbevisende, troverdige resultater av atferdsterapi eller psykoanalytisk tilnærming er det ikke så mye av innenfor denne sektoren. Opinionsen er mer opptatt av å kontrollere enn å forstå dette klientelet. Forfatterne kommer til den konklusjon at samfunnets syn på barn er forvirret og ambivalent. Tradisjonelt har man lagt vekt på opplæring, kontroll, straff og segregasjon. I dag er situasjonen preget av ulike sosiale strømninger. Mange forventer at lovbyrtere skal lide som følge av destruktiv atferd, men kritikken blir høyroestet om lidelsen blir urimelig stor. Institusjonene som tar hånd om disse barna, befinner seg i et dilemma, enten de administrativt ligger innenfor strafferettsvesen eller annen etat. Det hersker usikkerhet omkring mål og midler. Forfatterne hevder at det under disse omstendigheter ikke er overraskende om anstalter med kontrolloppgaver oppfattes som vellykkede så lenge de unngår sammenbrudd eller politisk skandale. Interessen for resultater, målt ved resosialisering uten fortsatt kriminalitet, kommer i bakgrunnen.

I tillegg til den statistikkførte frihetsberøvelse, kommer det som forfatterne kaller den skjulte forvaring. Mange befinner seg i hospitaler av forskjellig slag. Det kan være barn med alvorlige mentale lidelser, samtidig med fysiske funksjonshemninger og vanskelig atferd. De er behandlingstrengende, men har liten utsikt til å få hjelp og personlig omsorg. Forfatterne skriver at denne skjulte gruppen er oversett i den løpende debatt om reaksjons- og behandlingssystemet overfor de unge.

Undersøkelsen som Norman Tutt var leder for, konkluderer med behovet for en langt bedre oversikt over frihetsberøvede barn i ulike institusjoner (uansett formålet med interneringene).

Mangelen på oversikt kommer bl.a. av at hele 450 ulike og uavhengige autoriteter innenfor de fire jurisdiksjonene på De britiske øyer hadde omsorgsansvar for barn. Et annet problem er uklar definisjon av begrepet forvaring av barn. Mange barn blir fratrukket friheten på tross av at de ikke har begått kriminelle handlinger. Dette skyldes ikke ondskap, men ressursmangel, som i et eksempel der et sykehus benektet å ha sterkt handicappede barn i forvaring. De hadde vært innlagt i flere år, fordi foreldrene ikke kunne ta hånd om dem. Annen plassering kunne ikke finnes.

I en avsluttende kommentar skriver Norman Tutt at rettspleien på De britiske øyer må legge større vekt på utviklingen av verdier og holdninger som kan komme de unge til gode. Undersøkelsen avslørte bl.a. at valg av kontrolltiltak avhang mer av hvor den unge levde enn av hva han/hun hadde gjort. Tutt hevder at reaksjonssystemet på De britiske øyer utvikler seg reaksjonært, med retorisk fordømmelse av ungdommens atferd. Boken er i det hele tatt preget av sterk kritikk. Den bygger på en grundig dokumentasjon. Men tabellene er ikke flere enn at boken er ganske lettlest.

Kåre Bødal

Justitsministeriet Oslo

Artur Solarz: ADB och brott - kriminalitetens utveckling i ett informationssamhälle. Allmänna Förlaget 1987.

Datakriminalitet har længe vært et godt emne i dagspressen. Der er en god portion mystik omkring emnet, og de påståede gevinster og tab er ofte store. Datakriminalitet har også vært genstand for lovgivningsmessige overvejelser i alle de nordiske lande, og – bortset fra Finland – har disse gjennomført de – indtil videre – nødvendige ændringer af straffelovgivningen. Det internationale samarbejde vedrørende bekæmpelsen af datakriminalitet er et af emnerne for en ekspertkomité under Europarådet, som er ved at lægge sidste hånd på en rapport om datakriminalitet.

Litteraturen om datakriminalitet er – navnlig for så vidt angår den engelsksprogede – efterhånden ganske omfangsrig. Til den nordiske del af litteraturen føjer sig nu Artur Solarz' bog »ADB och brott«. Bogen er resultat af forfatterens empiriske studier af svensk datakriminalitet og har derfor – naturligvis – en tæt forbindelse til svenske erfaringer og svensk lovgivning. Den har imidlertid på grund af forfatterens betydelige indsigt på området samt hans klare fremstillingsevne stor interesse for alle berørte i Norden.

Efter et (meget) kort indledende kapitel om (data)kriminalitetens årsager beskriver forfatteren instruktivt datateknikkens beskaffenhed og udbredelse samt EDB-systemernes kriminalitetsskabende faktorer. I bogens kapitel 4 forsøger forfatteren – som mange før ham – at definere datakriminalitet. Han foretrækker at kalde den »datorbrott« i stedet for »databrott« for derved at understrege forbindelsen til datamaskinen. Det er vel tvivlsomt, om der – set fra et dansk synspunkt – er opnået nogen særlig fordel herved. Der vil formentlig i alle tilfælde være tale om et ikke ganske præcist kriminologisk begreb svarende til det lige så upræcise begreb »økonomisk kriminalitet«, hvilket forfatteren dog heller ikke overser.

Svensk lovgivning om datakriminalitet gennemgås i kapitel 7. Forfatteren omtaler bl.a. den nye svenske bestemmelse fra 1986 om databedrageri (Brottsbalken 9. Kap., § 1), som i høj grad

- bl.a. i kraft af et tæt nordisk samarbejde om lovforberedelsen - ligner de tilsvarende norske og danske bestemmelser.

I kap. 8 beskrives forskellige modus operandi. Det drejer sig især om de i litteraturen velkendte begreber som salamit teknik, trojanske heste, logiske bomber, data-virus, data-didling osv. Gennemgangen er klar og instruktiv! Forfatteren nævner side 63, at der ikke er verificeret tilfælde af logiske bomber, dvs. retsstridig indlæggelse af data i et program, som f. eks. medfører, at programmet slettes på et bestemt tidspunkt i chikanøs hensigt. I Danmark har vi haft en retssag, hvor et sådant tilfælde, blev pådømt under anvendelse af straffelovens bestemmelser om tingsødelæggelse (hærværk).

Bogens kapitel 9 beskriver detaljeret en række konkrete tilfælde af data kriminalitet. Man kan diskutere værdien af en - relativt set - så fyldig gennemgang af konkrete sager. Forfatterens motivation er, at en analyse af enkelt sager vil kunne afsløre svagheder i kontrolsystemet, lovgivning eller kunne påpege retsvæsenets vanskeligheder med at håndtere disse sager. Hertil kan føjes, at mystikken omkring data kriminaliteten til en vis grad forsvinder, når man bliver bekendt med de - ofte banale - konkrete handlinger. Det tjener til forfatterens ære, at han i alt væsentligt holder sig til verificerede, svenske sager og ikke falder for fristelsen til at omtale avis- og tidsskriftsartikler om ofte lidet troværdige enkelttilfælde af data kriminalitet i det store udland.

I bogens sidste kapitler beskrives i kort form muligheder for at forebygge data kriminalitet samt kriminalitetens strukturforandring i vores (kommende) informations samfund. Navnlig sidstnævnte er et tankevækkende kapitel. Forfatteren tror i modsætning til en del andre forskere ikke på, at kriminaliteten er et forsvindende fænomen i det postindustrielle samfund. Han antager, at den menneskelige tilpasningevne og opfindsomhed i forhold til den nye teknik også i fremtiden vil antage sådanne former, at den vil kunne holde retsvæsenet beskæftiget. Og heri får han sikkert ret!

Bent Carlsen

Dommer i Københavns Byret

Hedda Giertsen: Poesi og kriminologi. KS-serien nr. 5/87. Institutt for kriminologi og straffrett. Oslo 1987. 84 sider.

Namnet på det inledende kapitel »Å kryssa grenser« angiver vad boken handlar om: behovet av att överskrida gränser, att överskrida gränserna mellan vetenskapens discipliner, mellan vetenskap och konst, mellan kriminologi och poesi. Med kriminologi avses då kriminologin, deklar av sociologin, ibland samhällsvetenskaperna i sin helhet, med poesi skönlitteratur och tidsningsartiklar. Som exempel på ny interdisciplinär forskning presenteras ett arbete av Harold Bloom, litteraturforskare från Yale, som behandlar Freud och Shakespeare. Forskaren vill öppna ett shakespeareanskt perspektiv på Freud istället för det motsatta. Han påvisar Freuds band till den västerländska litterära traditionen. Enligt Bloom är Freuds text metaforisk och kan endast till en ringa del verifieras empiriskt. Freud skapade en mäktig mytologi och kartlade vid sidan om människans undermedvetna.

Bokens första del utgår från påståendet, att kriminologin borde vara nyttig i den meningen, att den skulle medföra konkreta förbättringar i människors tillvaro. Kriminologin jämförs

med poesin, på vilken ett liknande etiskt ansvar mera sällan ställs. I en beskrivning av utvecklingen från och med 1960-talet ser Giertsen att norska samhällsforskare i allt högre grad har ställt sig i det offentliga tjänst och förverkligat maktthavandenas uppfattning av nytta. För forskaren är förhållandet till värderingar en fråga om val. Enligt Giertsen kunde samhällsvetenskaplig forskning vara nyttig på samma sätt som poesi: genom att visa på missförhållanden och väcka debatt, genom att föra fram vetenskapliga och även etiska problem. Nyttan borde inte definieras enbart som resultat.

Den andra delen behandlar kritiken, dess kvantitet och kvalitet. Objektet för litteraturkritiken är ett verk, innehållets och formens helhet. Inom vetenskapen värderar man ofta resultat. Giertsen granskar bland annat hur man kan använda litteraturkritik för att analysera en vetenskaplig text. Skönlitteraturen får också nästan undantagslöst mera publicitet och kritik än vetenskapen, där bristen på kritik och diskussion är ett problem. Giertsen tar även upp vetenskapens språk. Trots intressanta teman utmattas läsaren ofta av språkets stelheter, facktermer och svårförståelighet. Skönlitteraturen lyckas på samma områden bättre med att entusiasmera läsaren till personligt intresse för saken. Giertsen frågar också, om överhuvud något i vår tids samhällsvetenskapliga forskning kommer att bli bestående.

I den tredje delen talas om samhällsvetarnas identitet då vetenskapen kommersialiseras och populariseras.

Boken försöker inte ge färdiga svar, desto mera frågor lyfts fram. Trots det ringa sidantalet behandlas temata såväl djupt som brett.

Annaliina Rintala
Helsingfors

NY LITTERATUR

- Alkohol- og narkotikamisbruget 1987.* Alkohol- og Narkotikarådets Skriftserie 13. Kbh. 1988. ISBN 87-88285-54-5. 63 s.
- Alf G. Andersen: Å stjele en barndom.* Seksuelle overgrep mot barn verden over. Cappelen Oslo 1988. ISBN 82-02-11254-0. 181 s.
- Finn H. Andreassen: Oppdrag heroin – en kriminalhistorie fra virkeligheten.* Aventura Forlag 1988. ISBN 82-588-0550-9. 208 s. (Journalistisk gjennomgang af Norges største narkotikasag).
- M. Amboss et al.: Strafrecht der Deutschen Demokratischen Republik.* Kommentar zum Strafgesetzbuch. 5. Aufl. Staatsverlag der DDR Berlin 1987. ISBN 3-329-00157-7. 636 s.
- Bengt Bergenmar: Behandlingsavdelingen på kriminalvårdsanstalten Härlanda.* Kriminalvårdsstyrelsen Norrköping. 68 s.
- Carolyn Rebecca Block: Homicide in Chicago.* Aggregate and Time Series Perspectives on Victim, Offender and Circumstance (1965-1981). Center for Urban Policy, Loyola University of Chicago (820 North Michigan Avenue, Chicago, IL 60611). 1986. viii + 227 s. ISBN 0-911531-16-5. \$6.50 (+ \$1 i porto).
- Steven Box: Recession, Crime and Punishment.* MacMillan 1987. ISBN 0-333-43852-3 (hc)/43853-1 (pb). xii + 244 s. £7.95 (pb).
- Jay Cassel: The Secret Plague. Venereal Disease in Canada 1838-1939.* University of Toronto Press 1987. ISBN 0-8020-2593-3 (cloth)/6617-8 (paper). £40.00/20.00. viii + 340 s.
- Carl Creifelds & Lutz Meyer-Gossner: Rechtswörterbuch.* C. H. Beck München 1988. ISBN 3-406-32862-8. 1426 s. DM 68,00.